

Osmanlyda respublika gözlegi

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Osmanlyda respublika gözlegi OSMANLYDA RESPUBLIKA GÖZLEGI

Respublikanyň yglan edilmegi bir günde bolan zatmy?

Atatürk 28-nji oktýabr aňşamy şamlyk edinip egindeşlerine «Ertir respublikany yglan edersis» diýipdir, egindeşleri gidenden soňam Ismet paşa bilen bile kanun işläp düzenmiş... Şolar ýaly aňsatdyr öýdýärsiňizmi?

Osmanly döwründe başlan ýüzlerçe ýyllyk ganly taryh ýatyr arada!

Soltan Abdylmejit tarapyndan 1837-nji seresger (Goşun bölümleriniň ştabynyň başlygy) wezipesine bellenen Damat Sait paşa bir gün howul-hara patyşanyň huzuryna çykyp şeýle diýdi:

– Harijiýe naziri (Daşary işler ministri) Mustapa Reşit paşa respublika yglan etmekçi bolýar, soltanlygyňyz elden gidýär. Nämä dursuňyz?

Bu endişe ýöne ýere däldi...

Dilimize «republika» sözi edebiýat arkaly aralaşdy. Şinasi uly hormat bildirýän Mustapa Reşit paşasy üçin “Eýa ahali-i fazltn Reisi-Jumhuru” («Eý, mertebeli adamlaryň prezidenti») diýip ýazdy. Şinasi üçin Mustapa Reşit paşa hakyky «medeniýet ilçisidi».

Osmanly intelligensiýasynyň respublika babatda belli pikiri ýokdy. Mysal üçin, Namyk Kemal şeýle diýipdi:

«Respublika häzirkî ýüzyllýkda iň halanýan hökümet formasyna öwrüldi. Yslamlyk başlangyçda respublikady, ýöne bu režim bizde ýöräp bolmez. Ýurdumyzda bular ýaly düşünje hiç kimiň aklyna-oýuna gelmez. Biziň kabul etjek döwlet formamyz osmanlg hanedanynyň dolandyryşynda gurular we dowam edip duran güýji

ýerine ýetiriji güýjüň elinden aljak konstitusion monarhiýa düzgünidir...»

* * *

1870-nji ýyl. Sürgündäki Ziýa paşa Ženewada çykarýan “Hürriyet” gazetinde «Respublika dolandyryşy» hakda ýazdy:

«Respublika dolandyryşynda patyşa, sadrazam (baş wezir), imperator ýaly zatlar ýok. Ýurduň imperatory, sadrazamy, patyşasy – halkydyr. Respublika dolandyryşynda millionlarça halk birküç sany bähbitparaz adamyň ýesiri däldir, adamlar hak-hukugyňy we azatlygyny goramakda azatdyr. Respublika dolandyryşynda halkyň mejlisi bolmaly».

Ziýa paşa respublikanyň şahsy hökümetden ýokardadygyny açyk görnüşde suratlandyrandygyna garamazdan onuň nähili durmuşa geçirilişi hakda hiç hili düşündiriş bermedi!

Sürgündäki ýene bir münewwer Ali Suawi käbir awtorlaryň pikirçe respublika pikiriniň üatünde birinji bolup durup geçen adamdu. Olam respublika baradaky pikirlerini beýan edenem bolsa, munuň üstünde düýpli durup geçmändir.

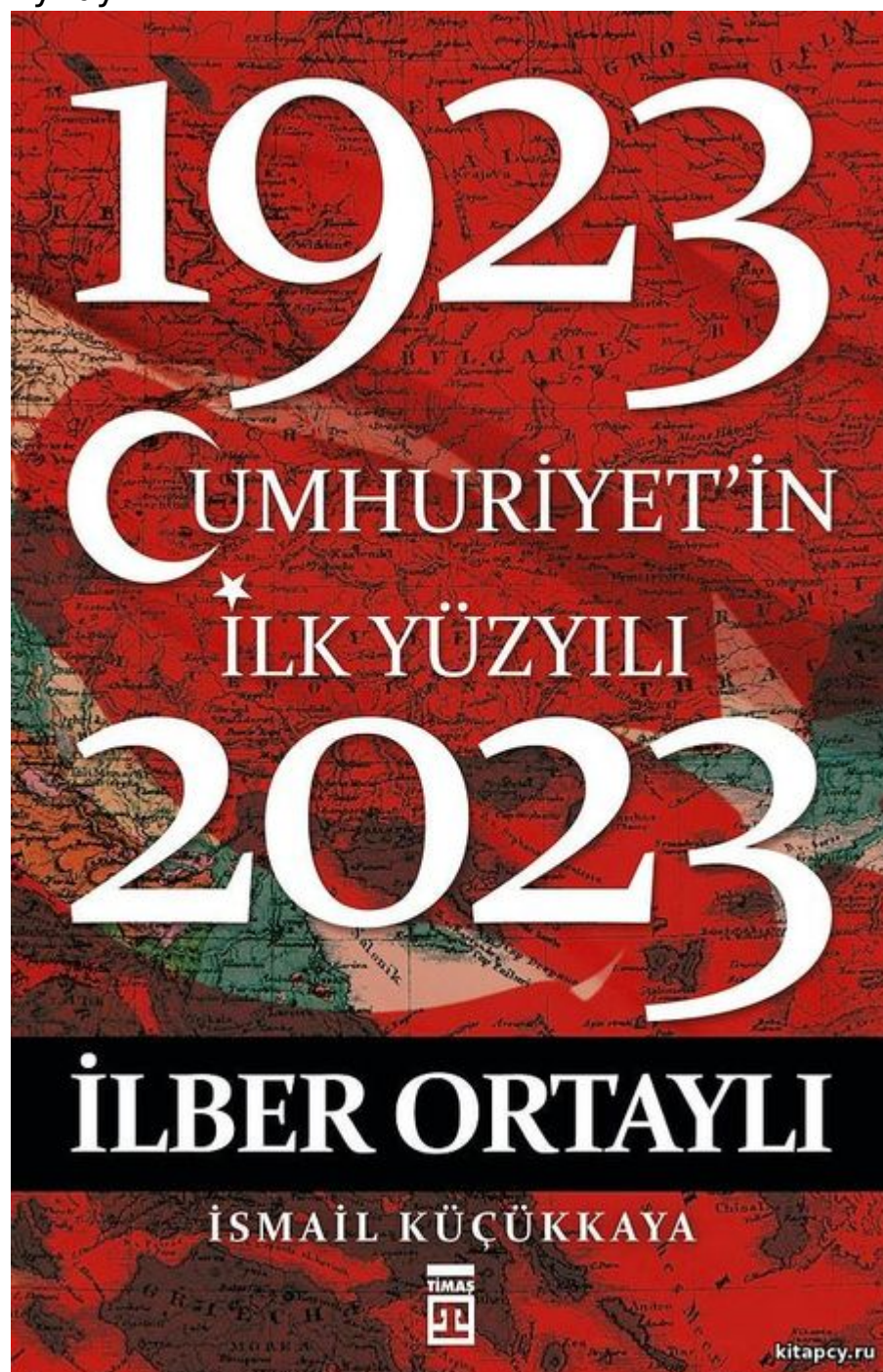
Bular ýaly gözlegleriň üç esasy sebäbi bardy:

- Osmanly döwletiniň çöküş sebäpleri nämeler?
- Bu çöküş prosesini yzyna tesdirmegiň ýolary nämeler?
- Munuň üçin geçirmeli reformalar nämeler?

Osmanly intelligensiyasynyň «azatlyk» üçin biragyздan makullany iňlis parlamentarizmine meňzeyän konstitusion monarhiýa düzgünidi. Çünki:

Osmanly döwlet gurluşy düzümünde hemme zat hanedan, soltanlyk, halyfat üçlügine esaslanýardy we bulara garsy gitmek örän kyndy...

* * *

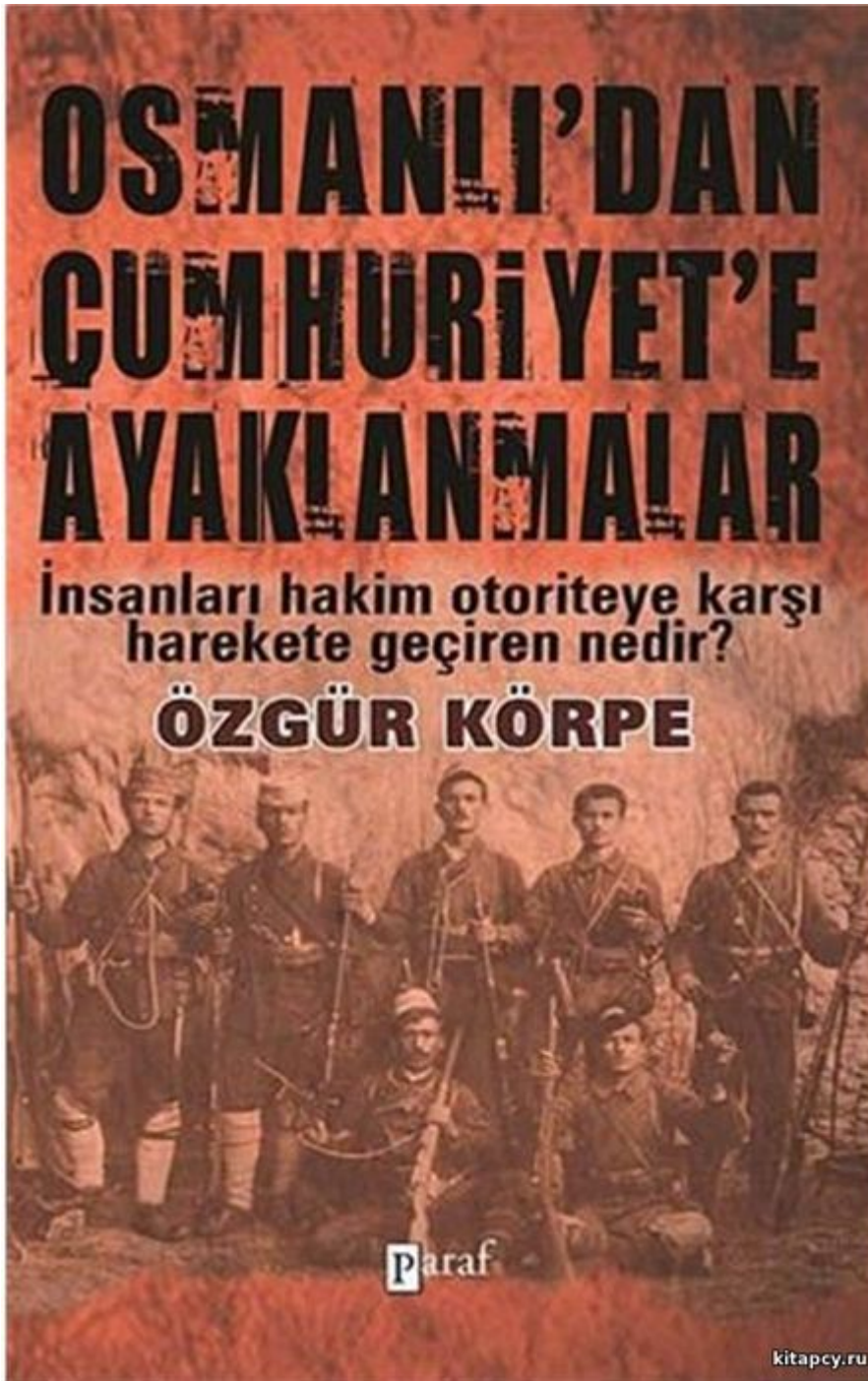
Karl Marksýň «Respublika yglan etmese Osmanlynyň ýykylyşynyň öňüni hiç kimem saklap bilmez» diýen Mithat paşasy respublika yglan etmek beýlede dursun, 1876-njy ýylyň Konstitusiýasy taýýarlananda gowşaklyk görkezdi. Abdylhamyt II-niň «mejlisi ýatyrma, ministrler sowetini saýlap-seçip alma we dargatma, islän adamyny sürgüne ýollama» ýaly maddalaryna boýun egmegi

onuň soňuny getirdi.

1884-nji ýylda boglup öldürilen Mithat paşa aslynda Osmanly döwletini öňki şan-şöhretly günlerine dolap getirmegiň maksatnamasyny döwrebaplaşdyryp durmuşa geçirmegiň simwolydy... Olar «baş mugallym» Sadrazam Mustapa Reşit paşa bilen başlanan halkady. Seretseñizläň, arasynda kimler bardy: Sadyk Ryfat paşa, Ybraýym Sarym paşa, Ali paşa, Fuat paşa, Ahmet Wefik paşa we başgalar.

«Ýyldyz» sudunda sud edilen, Taifde öldürilen Mustapa Reşit paşadan bäri başlan azatlyk we günbatarlylaşma göreşidi...

Üstün çykanlar – suda goşulan Adliýe naziri Jewdet paşa ýaly konserwatiw býurokratlar, Ahmet Mithat ependi ýaly yrga münewwerlerdi.

Bu iki pikiriň garpysygy – agdarlyşyklar, rewolýusiýalar, tolgunşyklar, içerki we daşarky uruşlar bilen dowam etdi durdy.

Tä taryh arenasyna Atatürk çykýança.

Onuň öňkülerden möhüm aýratynlygy bardy. Bu barada indiki ýazgymda ýazaryn.

Soner ÝALÇYN.

«SÖZCÜ» gazetini, 24.10.2023 ý. Taryhy makalalar